

ТАЈНА ПАРТИСКА ШТАМПАРИЈА У ОКУПИРАНОМ БЕОГРАДУ

Немачке бомбе бачене на Београд 6 априла 1941 године погодиле су, између осталих, и зграду на Бањичком Венцу број 12, која је требало ускоро да буде завршена. Грађење је већ било при крају, кад је једна бомба пробила кров и улетела у темељ зграде. Срећом, бомба није експлодирала, те ни оштећење није било велико. Па ипак због те бомбе и углавном због потпуно измењених прилика у окупацији рад на довршењу зграде је продужен.

Зграда лежи у тихом, станбеном делу града. Од Авалског пута дели је општински расадник. Улица на коју гледа лице куће и није права улица уствари; лети пријатан затрављен простор, а сјесени и зими блатњав или снегом завејан. Мало људи туда пролази. Кућа је тада припадала Дани и Бранку Максимовићу. Одмах до ње налази се кућа Милана Максимовића, старог учитеља, Бранковог оца, а у непосредној близини куће два Бранкова брата. Било је разумљиво и околини и познаницима, као и родбини, што на томе простору Дана и Бранко Максимовић подижу себи кућу од новца који су наследили.

А истините побуде које су довеле до зидања те куће нису биле нимало уобичајене и нимало кућевласничке. Оне су биле познате само најужем кругу људи.

Последњих година пред рат, када је утицај Комунистичке партије на радне и родољубиве људе наше земље постајао све снажнији и шири, а прогон полиције све безобзирнији, па и вештији, почела се осећати озбиљна потреба за организованијом партиском техником. За одржавање и даље ширење утицаја Партије, за мобилисање народа за борбу за бољи живот и одбрану независности земље није била довољна само усмена реч, по-

готову што слобода јавног изношења мишљења није постојала. Концентрациони логори, робијашнице, затвори, били су пуни људи. Прогон полиције добијао је све разноврсније облике. У таквим условима требало је за борбу обезбедити штампање летака и партиских листова у хиљаде и хиљаде примерака, разносити их широм земље, указивати на покушаје фашизирања земље, на ратну опасност и на задатке радног народа у таквој ситуацији. Шапирографе или мале штампарије расуте на много страна било је тешко сачувати да их не открије полиција. Зато се морало мислити на једну добро камуфлирану штампарију.

У Београду је већ раније, од 1938 године, постојала партиска штампарија у којој су штампани прогласи Централног комитета Комунистичке партије *Комунист*, а у последње време и *Пролетер*. Штампарија је с времена на време пресељавана из једне у другу кућу по Београду да је не би пронашла полиција. Међутим, та мера је била недовољна, јер је већ 1940 године београдска полиција почела да упада у станове грађана, проверава исправе затечених лица и врши све систематскију контролу. Више није било довољно да се само пронађе пред полицијом некомпровитована породица која би држала у своје стану илегалну штампарију. Требало је уредити неку посебну кућу за то, са тајном просторијом која би и при упаду полиције остала неоткривена.

Од септембра 1940 године, кућу у улици Краља Звонимира број 4, на Котеж Неимару, у којој је била смештена штампарија Централног комитета, држали су као закупци Дана и Бранко Максимовић. Обоје су већ раније били

наклоњени Партији и били су спремни да помогну борбу за њене циљеве свим снагама. Кад им се друг Светозар Вукмановић, који се тада појављивао под псеудонимом „Дугачки“, обратио у име Партије са предлогом да закупе вилу у којој би била смештена партиска штампарија, они су пристали без двоумљења, мада нису били још чланови Комунистичке партије и мада је то имало да им донесе много незгода у породици, којој нису могли да објасне нагло пресељавање. А знали су да би их, уколико би кућу открила полиција, чекала дугогодишња робија.

Штампарска машина на ножни погон марке „Бостон“ и регал са словима били су смештени у сутурену ове куће. Ризик је био приличан, јер је камуфлажа била врло површна. Рачунало се само да не примети да је ту штампарија неко кс би сасвим случајно ушао кроз омашком незакључану капију, (млекар, поштар или слично). Иначе, у случају упада полиције, камуфлажа није вредела нимало, штампарија је била потпуно необезбеђена. Једино обезбеђење је било то што је кућа споља изгледала као кућа имућних људи који живе повучено и на које полиција ни најмање не може да сумња да би могли бити комунисти, па према томе ни да им упада у стан.

Штампарија је остала у тој кући до марта 1941 године. За то време је штампарија израдила четири прогласа и један комунике Централног комитета, један број *Комуниста* и један број *Пролетера*. У марту 1941 године штампарија је пресељена на Булевар Југословенске армије 187 (раније Шумадиска улица) у кућу Ђирила Жужека. Закупац куће је био др Радомир Герих, лекар, а у штампарији су радили Брана Перовић и Владета Поповић.

Морале су се, међутим, предузимати мере за већу сигурност штампарије. Крајем 1940 године Дана и Бранко Максимовић добили су од своје породице у наследство већу суму новца и понудили су га Партији. Тим поводом је дошло до идеје да се са тим новцем сагради кућа специјално за илегалну штампарију, о чему би се водило рачуна и при самом пројектовању и грађењу. Јасно, као вла-

сници те куће појавили би се Максимовићи. Тако цела ствар никоме неће бити нимало сумњива, јер су све околности биле повољне. Идеју како да се дође до тајне просторије и једноставног, али сигурног, тајног улаза, дао је друг Ђорђе Андрејевић-Кун. Пројектована је приземна зграда са високим сутуреном. У самом стану су биле предвиђене две собе, кухиња и остале просторије удобног стана, а у сутурену перионица, просторија за дрва и потребни прилази. За подизање зграде морао је према постојећим прописима да се поднесе пројект општини. Међутим, са предузимачем, — који о стварној намени куће није знао ништа, после одобреног пројекта, Максимовић се договорио, одлучивши се на то тобоже у последњем моменту, да искористи простор и у сутурену подигне у земљи, на коју се ослања зграда, још једну просторију. У соби на спрату, која је била изнад те нове сутуренске просторије, остављено је удубљење за плакарман у зиду у коме је касније начињен скривен отвор за силазак у приземље.

Кућа је била сасвим нормално грађена. Власник је имао додуше своје жеље и „ћуди“, мењао планове у задњи час, али то су сви радили у оно доба. Зидане куће отпочело је октобра 1940 године, па је прекинуто бомбардовањем и окупацијом; али већ у мају настављено је и у јулу 1941 године зграда је била готова. Радило се веома брзо. Јула месеца повукао се и последњи радник не посумњавши ништа. Полицијски прогони до рата, а нарочито рад Гестапоа у току окупације, и уопште тешки услови илегалног рада, захтевали су максималну обазривост и конспирацију. Уколико је мање људи знало за тајну акцију, уколико је мање могућности било да она буде откривена.

Међутим, кућа је морала бити још у току грађења делимично употребљена за сврху којој је намењена. Напоредо са грађењем куће требало је мислити на потребан алат и нову машину за штампарију. Непосредно пред сам рат, марта 1941 године, набављена је модерна Ротопринт машина, на електрични погон, која је могла да избаци око 10.000 отисака на сат. Руковање њом није било

сувише компликовано, тако да је могао и неук човек на њој да ради. Машина је била привремено смештена у стану једног симпатизера Партије, пред полицијом чистог човека, док не буде готова зграда на Бањичком венцу.

Међутим, дошао је 6 април. После изненадног бомбардовања, сви другови су кренули из Београда у своје војне јединице. Тако се догодило да је породица, код које је била Ротопринт машина, остала без икакве везе са друговима у моменту када су улазили Немци у Београд. Један од првих застрашујућих немачких „бефела“, излепљених по свим крајевима града, био је да се пријаве окупаторским властима и све штампарске машине, са познатим завршетком наредбе: „непоступање кажњава се смрћу“. Породица са машином нашла се у тешкој недоумици. И раније помало страшљиви, а нарочито потстакнути наваљивањем старих родитеља и страхом за своје мало дете, одлучили су да, тешко набављену и скупочену машину, демонтирају или разбију и делове разбацају у пакетима на све стране града. Када су се, после брзог слома југословенске војске, другови илегално вратили у већ окупирани Београд, могли су само констатовати да се у овако тешкој ситуацији, а пред судбоносним задацима, Партија нашла без своје сигурне штампарије и без машине коју је било ванредно тешко и ванредно опасно понова набављати.

Па ипак, то је учинио друг Светозар Вукмановић-Темпо уз помоћ Бранка Ђоновића. Машину су купили у Земуну од неког заступника, који је гледао само трговачку страну посла, не распитујући се много да ли купци имају дозволу. На веома смео начин, користећи још недовољну опрезност Немаца, који су навикли из претходних окупација европских земаља на мирно и послушно робље, Бранко Ђоновић је превезао на изнајмљеним таљигама машину преко моста у Београд. Било је одлучено да је најбоље да се машина предвече донесе до градилишта куће на Бањичком венцу и, пошто радници оду, да се онако упакована убаци у остатак грађевинског материјала који је лежао око куће, међу

цигле, летве и греде. Машина је врло брижљиво заклоњена тим материјалом, дебело и густо наслаганим са сваке стране. Колима је руковао Бранко Ђоновић, који је иначе био предвиђен за рад у штампарији, а истовар машине и њено камуфлирање такође су вршили искључиво другови додељени штампарији. Суседима није било ништа сумњиво, пошто су навикли да на градилиште стално стиже материјал, а овај је био тако упакован да није побудио никакву посебну пажњу. Радницима је сутрадан „ћудљиви“ кућевласник објаснио да је преслагао материјал да би се боље очувао, и да га не дирају, јер ће га касније употребити за шупицу.

Док је машина још стајала под тим грађевинским материјалом, вршена је блокада тога краја и претресане су куће, али гестаповци нису видели ништа сумњиво у гомили грађевинског материјала на градилишту, тако да је тамо машина лежала све док и последњи радник није коначно напустио већ завршену зграду.

А онога дана кад је зграда за све неупућене била дефинитивно готова и све уређено за усељење, — почело је заиста велико усељавање. За полицију и за сву околину, кућу је закупио млади лекар Мило Бошковић.

Мило Бошковић је студирао у иностранству, одакле је дошао непосредно пред рат, те је у Београду имао мали круг познаника. Специјализовао се за паразитологију и, по доласку у земљу, ступио је као асистент Паразитолошког института Ветеринарског факултета. Полицији није био нимало сумњив. Познаници су га углавном знали као младог човека који се предао науци. Био је дао већ и неке научне публикације. Политички се није експонирао. Уствари, био је члан Комунистичке партије и био је спреман да на све начине помогне борбу свога народа. Он је био врло погодна личност за закупца куће у којој се налазила штампарија ЦК КПЈ.

За рад у штампарији била је одређена и Загорка Јовановић, студент медицине, као секретар партиске ћелије у штампарији, са задатком да преноси рукописе за штампарију и да износи штампани материјал на уговорено ме-

Сл. 1 — Музеј илегалних партиских штампарија, Бањички Венац бр. 12

сто. Значи, требало јој је омогућити према потреби да се креће, да излази из куће и да пред суседством живи као сви остали грађани. Пошто је др Мило Бошковић био уствари нежењен, одлучено је да се Загорка Јовановић прикаже као његова жена, те да тако и сам закуп куће буде сасвим у очима суседа и полиције нормалан.

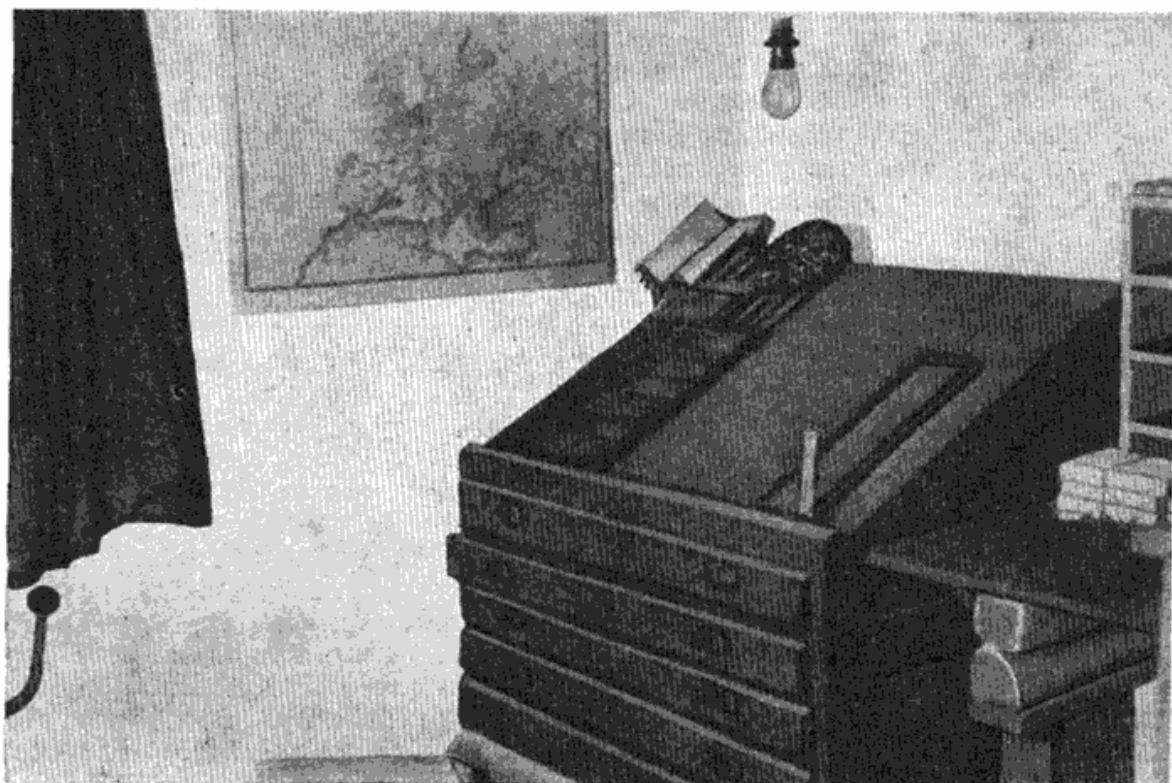
Бранко Ђоновић и Слободан Јовић били су нераздвојни другови већ више година. Обојица су радили у штампарији Задружног савеза. Бранко је био машинист, а Слободан словослагач. Они су и становали заједно. Још пре рата, док су били запослени у задружној штампарији, добијали су разне партиске задатке: набављали слова и алат за партиске штампарије, разносили летке и друго. Кад се друг Светозар Вукмановић-Темпо, који је уствари организовао ову штампарију, обратио јуна 1941 године Бранку Ђоновићу с предлогом да живи сасвим илегално у тајној партиској штампарији и да у њој заједно са Слободаном ради, тражећи мишљење и о

Слободану, јер га није тако добро познавао као Бранка, обојица су одмах чврсто прихватили задатак.

Замишљено је било да се прикаже пред полицијом, па и пред свима осталима, да у кући станује само др Мило Бошковић, лекар, са женом.

Нешто касније у штампарију је дошла и сестра Бранка Ђоновић, Љубица Ђоновић, која је била пријављена као кућна помоћница код др Бошковића. Тако су сви сматрали да у кући живи само млади брачни пар, са девојком која послужује. Сви троје су снабдевени оригиналним исправама, тако да полиција не би могла ништа посумњати. Лажне исправе су употребљаване само за улицу. Али кад је полиција вршила легитимисања по кућама, носећи са собом дупликат списка станара, морало је свако затечено лице бити легално регистровано и заведено и у тај полициски примерак списка, и имати значи, оригиналну пријаву и личну карту.

Др Бошковић је имао све исправе уредне, јер је ту живео под својим пра-

Сл. 2 — Унутрашњост партиске штампарије

вим именом које није било нимало сумњиво полицији. Љубица Ђоновић, као кућна помоћница, исто тако. Међутим, Загорка Јовановић која је као супруга др Бошковића, ту легално становала, па према томе у случају масовних полицијских прегледа морала да поднесе оригиналне исправе, није могла да их има под својим правим именом, јер је пред рат, као студент, била хапшена. Због тога је било одлучено да она изведе један прилично опасан покушај. Са лажном службеничком легитимацијом (коју су иначе издавале још старе југословенске власти) као тобожња учитељица и са документом добијеним од цркве о венчању са др Милом Бошковићем отишла је у кварт и добила оригиналну личну карту од полицијског службеника који није ни најмање посумњао у веродостојност поднетих докумената. Са овом картом сасвим се уредно пријавила и уписала у списак станара.

Дана и Бранко Максимовић становали су у суседству са својим родитељима, а кућу су тобоже издали своје прија-

тељу др Бошковићу и његовој жени. Они су, сасвим природно за сву околину, своје пријатеље Бошковићеве похађали.

Бранко Ђоновић и Слободан Јовић требало је да остану сасвим непримећени, иако су морали даноноћно да живе у тој кући. Они су знали да, докле год траје рат, и штампарија не буде откривена од полиције, морају да буду затворени у тајној просторији штампарије. Нису смели ни да говоре, ни да се смеју гласно, да не би случајно суседи или било ко други чуо више мушких гласова, кад је у кући смео бити затечен само један мушкарац др Бошковић.

Ето, у таквом саставу и са сасвим одређеним и великим циљем почело је усељавање онога дана, управо оне вечери када се повукао последњи радник из већ довршене куће. Окупили су се сви другови одређени за рад у штампарији: Бранко Ђоновић, Слободан Јовић, Мило Бошковић, Љубица Ђоновић, Дана и Бранко Максимовић и Загорка Јовановић. Они су уствари сачињавали партиску ћелију при илегалној штампарији.

Пре свега је морала бити пренета машина скривена испод хрпе грађевинског материјала у будућу тајну просторију. Чим је то учињено, исте ноћи, уз помоћ брата Бранковог, учитеља Максимића, који је становао у суседству и био доста вичан таквим пословима, зазидана су двоја врата и прозор пројектом иначе непредвиђене просторије, у коју је била убачена машина и остали штампарски материјал, донет истог дана уз кућни намештај. Та ноћ била је пуна опасности, јер је у моменту убацивања машине и зазиђивања врата било све откривено и цео план одмах схватљив. Да се те ноћи догодила блокада, или да се светлошћу и лупом скренула пажња полицијских патрола, или било кога нежељеног, — све би пропало. Зато је компликовани посао извођен ванредно брзо, а у исто време тихо и уз светлост свеће. Чим су сазидана врата и омалтерисане те нове површине што је изведено врло вешто, постављена је пећ да би се нови малтер што пре осушио и изједначио по изгледу са осталом површином зида.

У соби која се налазила изнад те зазидане просторије, на оном делу пода у удубљењу на коме је био постављен плакар, почело је уређивање тајног улаза. Тај део пода је прибијен, а уместо њега постављен капак чија је горња површина обрађена исто као под у соби. Капак је био одоздо постављен гвозденим опругама, у које је био саливен бетон. Ивице тога капка поклапале су се са ивицама плакара који је на њему лежао тако да састав капка са подом није био видљив. Изнад капка — убацивала се једна шпер плоча — која је уствари претстављала дно плакара. Изнад ње била је фијока плакара, која је требало, тобоже, да служи за рубље. Изнад фијоке била је покретна дрвена плоча, која је раздвајала фијоку и горњи део плакара који је био намењен за вешање хаљина и капута. Дакле, уколико полиција буде вршила претрес стана, она ће отворити плакар у коме се налази одело, отвориће доњу фијоку у којој ће видети рубље. Уколико буде извукла фијоку и подигла чак и шпер плочу, која претставља дно плакара ви-

деће само под собе који је исти као и остали под. Уколико буде и куцала по томе поду чуће исти звук као кад би куцала и на другим местима пода, јер су и тамо постављене испод подних даски бетонске греде. Дакле, тајни улаз је смишљен врло духовито, сигурно, и без икакве сложене механизације.

Испод овог тајног улаза, у одаји у којој је била смештена штампарска машина, биле су прислоњене једне лествице, преко којих се кроз плакар спуштало у штампарију.

Плакар заједно са осталом столаријом за саму кућу, израђен је у столарској радионици Михаила Ратковића, иначе таста Ђорђа Андрејевића-Куна. Ратковић је још пре рата чинио драгоцене услуге Партији: при експедовању партиске литературе, при набављању разног инвентара за потребе илегалне партиске технике; склањао је у свој стан низ другога које је гонила полиција и слично. Још од своје ране младости он се осећао као комуниста. Међутим, своју помоћ радничком покрету он је пружао на донекле свој начин. За предратне појмове он је живео прилично имућно, развијајући своју столарску радионицу. Али ипак није заборављао на своје обавезе према напредном радничком покрету чијим се припадником и даље осећао. Те је обавезе на неки начин и остваривао, без обзира што су га та остварења могла врло лако одвести у старој Југославији и на робију, а за време окупације и на стрелиште. Пошто је требало да, по Куновој замисли, буде израђен нарочити плакар, згодан за сакривање тајног улаза у штампарију — Ратковић се показао спремним без двоумљења да учини такву опасну услугу.

Требало је изоловати и звук из штампарије. То је урађено на следећи начин: тајна просторија је обложена са угрожене две стране даскама а између њих и зида остављен шупаљ простор. Затим преко дасака су стављене тапациране сламарице. Дакле, постојала је прво ваздушна изолација, затим дрвена преграда, па око пет сантиметара дебеле сламарице. На овај начин није се могао чути никакав звук ни шум рада машине у скривеним просторијама.

Међутим постојала је још једна брига. За покретање штампарске машине била је потребна трофазна струја. Она је инсталирана под изговором да је потребна ординацији др Бошковића, који је пријавио приватну лекарску праксу и заиста имао у кући уређену ординацију. Али како је потрошња електричне енергије била ограничена за време окупације на одређени број киловата свим претплатницима (нешто око 7—8 киловата месечно) морао се уредити неприметан довод струје, јер би висока потрошња, поред казне повукла и сумњу. Зато је у металној футроли струјомера пробушена рупица баш на месту где се налази котур који окреће бројчаник и одмерава потрошњу. Кроз рупицу је провлачено палидрвце које је спречавало окретање котура те и одмеравање потрошње. Ово палидрвце првих дана у месецу, кад је обично долазио читач струјомера извлачено је и рупа попуњавана и замазивана црном пастом за ципеле. После прегледа струјомера поново је убацивано палидрвце.

Приликом усељавања у кућу убачене су и веће количине хартије за штампање, као и остали материјал. Маchine су поставили лично Бранко Ђоновић и Слободан Јовић, а исто тако и електричну инсталацију у штампарији.

Најзад, била је потребна и ваздушна вентилација за просторије које су биле зазидане. Она је спроведена кроз отвор од димњака, који је био згодно подигнут и није употребљаван за ложење.

У штампарији је владао јединствен ред. По зидовима су се налазиле мапе са фронтана. Било је ту и много књига, уредно сложених на висећој полици. Имали су радио-апарат преко кога су пратили борбу на Источном фронту и код нас. Ту се налазио и импровизовани кревет, више конзерви, двопек, канта са водом, неколико ручних бомби и три револвера, јер се рачунало да би полиција ипак могла упасти у стан и одвести другове који су у њему легално живели.

Тако уређена штампарија започела је рад 1 августа 1941 године штампањем првог броја *Билтена* Врховног штаба. Првом задатку у тако успело организованој штампарији под најтежим усло-

вима гестаповског прогона приступили су сви другови са великом радошћу. Била је то озбиљна победа. У седишту Гестапоа за Србију, поред страшне хајке коју је водила београдска полиција, уређена је модерна тајна штампарија, добро осигурана која је могла да избаци десетине хиљада летака дневно, преко којих је Партија пламено позивала наше народе у тешку, али славну обавезу да извојују себи ослобођење и слободу.

У име Централног комитета организовањем рада у штампарији руководио је друг Темпо.

Међутим, већ крајем јуна Светозар Вукмановић-Темпо морао је по задатку Партије да крене у Босну и тамо учествује у организовању народног устанка. После његовог одласка, са штампаријом је у име ЦК имао да одржава везу Иван Милутиновић. Али ускоро је и он кренуо из Београда — крајем септембра 1941 године. У међувремену, од одласка друга Темпа до одласка друга Ивана Милутиновића из Београда, било је завршено грађење куће и потпуно уређена штампарија. После тога, о штампарији је бринуо Благоје Нешковић (који је имао партиско име Михаило) све до њеног затварања. Он није могао, нити је требало често да долази у штампарију. Међутим, са њим је одржавана свакодневна веза, тако да се увек могла на време добити од њега директива или потребан савет. Свакога дана. Загорка Јовановић се у договорено време и у договореној улици (и улица и време су се стално мењали) налазила са Миладом Рајтер, која је одржавала даљу везу са Михаилом. Милада није знала где се налази штампарија, нити било шта у штампарији, према принципу да треба што мање људи да зна за илегални рад за који директно није задужен. Милада је, уколико је имао Михаило штогод да јави друговима у штампарији, предавала на улици Загорки писамце, а ова Милади за Михаила, уколико је имало из штампарије нешто њему да се јави. Тим путем су предавани и рукописи за штампање. Уколико није било писама, састанак се завршавао само на виђењу, што је био знак да је с обе стране све у реду.

Само изношење материјала из штампарије вршено је са много предострожности. За кретање по улици Загорка је имала лажну личну карту и пријаву на треће име, а ону рискантно добијену оригиналну личну карту, држала је у званичном стану. Ово је било нужно зато што је, крећући се улицама, могла да буде препозната и ухапшена, па би исправе на име Бошковић аутоматски упутиле полицију на штампарију.

Штампани материјал је обично изношен у корпама или колицима. На дну су били леци или брошуре, а преко тога поврће. Доношење и изношење намирница за време окупације вршило се на све стране. Тако је камуфлажа успевала, јер велике количине штампаног материјала тешко су се могле неупадљиво на други начин износити из виле једног лекара.

Било је све предвиђено да се Загорка и Љубица, која јој је касније помагала, не сусретну успут са полициским патролама. Напред је ишао Бранко Максимовић, који је на завијутку сваке улице неприметно знаком обавештавао да је улица слободна и тако све до уговореног места, без икакве видне везе са другарицама које су носиле материјал. Касније, кад су препали полиције по улицама постајали све оштрији и чешћи, пратили су их, снабдени лажним исправама и скривеним револверима Бранко Ђоновић и Слободан Јовић, који су само тада излазили из своје штампарије и у случају потребе имали да пуцају на полицајце. Тако је уствари материјал износила нека врста „конвоја“.

За све време рада штампарије ЦК КПЈ у Београду није било никаквог озбиљнијег продора полиције у широку организацију партиске технике, која је врло успешно функционисала, без обзира на страховит прогон Гестапоа и Специјалне полиције. Догађало се да је неки летак у року од пола сата био растурен по читавом Београду. Такво функционисање партиске технике под најтежим околностима било је резултат дубоке повезаности Партије са масама, израз подршке које су Београђани давали циљевима Народноослободилачке борбе.

Хартија, картони за корице и остали штампарски материјал уношен је на посебан начин. Складиште папира било је у сасвим другом крају града, али нико у штампарији није знао тачно где, као што нико ван другова у штампарији није знао где је штампарија. Папир је уношен у кућу на следећи начин: обично у Златиборској, Церској или Сазоновој улици, Загорка се претходно налазила са другом који је руководио складиштем и уговорила тачно место у улици и минут у који ће се састати са њим кад буде довезао хартију. Он је хартију паковао у џакове и товарио их на кола заједно са дрвима и угљем. Колима је кочијашко лично тај друг. На уговореном месту Загорка се пела на кола и заједно са њим возила до неке суседне, обично Чубурске улице, у којој је чекао Слободан који је и сам знао да рукује колима. Ту се тобоже неким послом друг из складишта скидао са кола и остављао их, а кроз неколико тренутака се „кочијаш“ мирно враћао колима. Али сад је био то Слободан који је возио кола са угљем, дрвима и хартијом ка штампарији. Сасвим нормално све ово је истоварено и унето у кућу, а празна кола истим поступком враћана натраг.

На овај начин је одједном уношена већа количина хартије чиме је смањиван ризик.

Због тешких прилика под којима је живела Тајна партиска штампарија у окупираним Београду, другови који су у њој радили морали су бити потпуно изоловани од свих осталих који су се борили у Београду. Сама чињеница да су они окружени непријатељем, па ипак радили, значило је да је постојала најчвршћа посредна повезаност партиске штампарије са осталим партиским и антифашистичким организацијама. Да није било такве повезаности, рад штампарије био би без икаквог смисла и значаја. Ту повезаност су другови у штампарији дубоко осећали. То осећање им је давало снаге, јер у исто време док је штампарија умножавала материјал, партиске и остале антифашистичке организације припремале су се да га прихвате и даље разнесу. Организацију преношења, а и само преношење штампаног

материјала из штампарије, изводиле су Милада Рајтер и Елза Метерли.

Чим је материјал био отштампан, пребациван је из штампарије до стана где је била централна експедиција. Тај стан су држали Оливера и Мирослав Парезановић. Одатле је један део предаван техници Покрајинског комитета за Србију, и то Срби Букумировић и Славки Морић, а затим куририма окружних комитета Партије и штабова одреда, који су га даље разносили борцима и ненаоружаном народу. Други део штампаног материјала предаван је техници Месног комитета у Београду, и даље рејонским комитетима и техникерима партиских ћелија и масовних организација, који су га делили своје чланству и осталим родољубивим људима. Најзад, изванредан део штампаног материјала је разношен и у друге крајеве Југославије: Хрватску, Македонију, Војводину.

Кућа у којој се налазила илегална штампарија била је у засебном дворишту и ограђена са свих страна, а капија и врата били су увек закључани. Кад се враћала са састанка, Загорка је увек претходно погледала на уговорени знак у прозору, који је показивао да је у кући све у реду и да може да уђе унутра са лажним исправама са којима се кретала улицама.

Тајни улаз у штампарију, — кроз плакар, — био је стално отворен. Кад је требало нешто штампати сви су другови били у штампарији, а у стану је остајао само дежурни (један од троје који су легално живели у стану). Иначе, кад није било посла сви су били у стану. Бранко Ђонович и Слободан Јович су спавали у соби из које се улазило у штампарију. У случају кад је требало ноћу да хитно сиђу у штампарију они су морали са кауча на којима су спавали, да скупе постељину, ствари и одело, и с тим брзо и тихо да се спусте низ лествице. Исто тако су радили и дању, уколико би неко звонио, и одмах су затварали тајни улаз.

Пацијенти нису досађивали др Бошковићу, јер је кућа забачена, а он није био још реномиран лекар. Уређена ординација и лекарска табла у суштини били су само средство камуфлаже. У штампарији су другови живели крајње опрезно.

Једне вечери сви су другови седели за вечером, кад се проломио звук звонца са капије. Бранко и Слободан су муњевитом брзином појурили ка плакару и спустили се; доктор је за њима затворио и уредио плакар, склоњено је сувишно посуђе са стола, а Љубица се упутила да отвори капију. Сви су били уверени да је полиција, јер су већ били наступили сати када је било забрањено кретање грађанима, а звоњење је било непрекидно, упорно. Међутим, испред капије није било никога. Утврдили су после да је мачка прескачући капију шапом притисла тастер, који је био нешто олабављен, па се заглавио, те направио спој, који је произвео оно бесомучно звоњење. У једном утврђеном начину живота који није обиловао непредвиђеним догађајима, ово, овога пута непотребно узбуђење, било је повод за многе шале и смех.

Али ускоро после тога дошло је врло оправдано до правог узбуђења. Крајем децембра 1941 године Михаило је јавио да се спрема неко „чишћење“ на Универзитету од стране полиције и да треба бити обазрив, пошто је доктор Мило Бошковић био асистент Паразитолошког института Ветеринарског факултета. Доктор је такозване германofile на Универзитету доводио у приличну недоумицу. Био је потпуно резервисан и по страни од вршљања које су они предузимали, није славио окупатора, али су истовремено запазили и да се не изјашњава за распламсали Народноослободилачки покрет, као што су то чинили многи људи на Институту и Универзитету уопште. Закључили су да је — масон.

И он сам је осетио њихову подозреност, те је донета одлука да он постепено престане да одлази у Институт.

Баш тих дана је у штампарији било много посла. Трбало је хитно отштампати и изнети готов материјал из куће, јер се указала повољна прилика за његово експедовање у унутрашњост. Тако се 5 јануара 1942 године радило до дубоко у ноћ. Негде око поноћи другови су легли, а пошто се у стану осећао мирис

64*

бензина, који је продро из штампарије, остављен је отворен прозор да се стан изветри. У стану је владао мрак, сви су већ спавали, изузев другарица које су остале крај отвореног прозора. По Авалском путу су јурили гестаповски камиони и кола. Језиво су одзвањале сирене кроз ноћну тишину. Светлећа ока са њихових кола уносила су неку страшну нелагодност. Знало се да у те сате царује хајка Гестапоа кроз град, да су у тим колима затворени људи који воле слободу и можда познати другови које воде у Бањички логор или Јајинце на стрелиште. Другови у штампарији осећали су неки немоћни гнев. Страх заиста нису осећали, јер нису никад ни мислили да може полиција доћи, да може да открије штампарију, да им могу пасти живи у руке. Осећали су се лично некако сигурни, безбедни. Правили су често шале о томе како би се гестаповци дивили организацији штампарије коју тако бесно траже по граду, како би се околина изненадила, јер је са симпатијама гледала на доктора и његову жену, као на младе и, због положаја земље, помало себичне људе којих се ништа не тиче шта се збива око њих. Али при таквим шалама нису озбиљно помишљали да оне могу да се остваре.

Седећи поред отвореног прозора који је гледао на мрачну улицу, већ помало дремовне, другарице зачуше изненада топот више пари чизама. Ванредно брзо и тихо затвориле су прозор и појуриле према друговима да их пробуде. У томе је већ почело бесно да звони звоно са капије. Одлучили су брзо да се и доктор склони са Бранком и Слободаном у штампарију, а да гестаповце сачека госпођа са служавком, претпостављајући да због доктора можда и долазе. Муњевитом брзином су се сва три друга са својом постељином спустила у штампарију. Док је Љубица отварала један прозор високо дигнут од земље и питала ко је, замоливши непознате да сачекају док се обуче, и отегла за који тренутак отварање врата, дотле су другови улетели у штампарију кроз плакар. Они су то учинили веома брзо, раније већ увежбаним поступком који је трајао непуна три минута, а уз дискретну светлост столне

лампе која се кроз прозор није опажала. За све то време Љубица је водила разговор кроз прозор и тобоже се облачила. И тек кад је тајни улаз био затворен, откључала је најпре кућна врата, спустила се низ степенице и откључала капију. У кућу је ушло неколико немачких полицајаца са шлемовима и таблом на грудима са натписом „Фелдјандармерија“. Предводио их је капетан-гестаповец. Тражили су доктора, тобож ради „неког саопштења“. Од крајње напетости и услед брзо изведених предрађања, Загорки су подрхтавале руке. Капетан није био изненађен, нити је претпоставио нешто друго него уобичајен страх и дрхтање с којима је био сретан увек при својим ноћним препадима. Појавило се у њему нешто људско и чак је покушавао да утешу. Сажаливо је погледао и рекао: „Јунге фрау“. Уосталом, њихов упад и сав поступак био је ублажен тиме што они нису дошли да траже комунисту, или симпатизера НОП-а већ масона, или бар човека наглоћеног Енглежима. Обишли су све просторије, завиривали испод кревета, пели се на таван, отварали врата плакара. Нису нашли ништа. На поласку капетан се извинио и оставио адресу: „Ратнички дом, II спрат“. Навео је где треба да се доктор јави кад се врати, пошто им је речено да је отпутовао да посети своје рођаке.

Све до сутрадан другови су остали у тајној просторији — и само по шумовима и топоту ногу претпостављали шта се догађа горе у стану. Док су Немци отварали врата плакара и не слутећи шта се испод њега скрива, другови су доле за сваки случај спремили оружје. Али све је добро свршено. Гестаповци нису ништа посумњали. Само је после неколико дана у *Новом времену* било објављено да је притворен извештан број београдских масона.

Петнаестак дана доцније дошла су два војника са позивом, и то дању, баш у моменту када су уношена дрва, па је капија била откључана. Речено им је да се доктор још није вратио, и они нису ни улазили у кућу. Било је јасно после овога да се доктор више не сме појављивати, те је и околини докторова жена

објавила да је он отпутовао, да се никако не враћа и да је због тога забринута. У стану је сада легално остала само госпођа са служавком. Мушки глас се није смео чути из куће. Ниједан од другова из штампарије није се смео ни појавити. Али у кући је био уређен и даље рад и релативно леп живот. Издаване су новине са карикатурама и чланцима. Све радио вести су редовно слушане. Често, међутим, није слушан Радио Москва, чији је спикер скоро редовно, па и у време најтежих дана и највећих битака почињао о колхознику који је добио рекордни принос краставаца или нешто слично. Учени су језици у две групе: француски и немачки. Другови су много читали: проучавали уџбенике политичке економије, историју СКП(б), читали разноврсну научну и забавну литературу. Љубица је тек тада научила да чита и пише. Држани су курсеви из националне историје и географије, стицано опште знање. Са чежњом су говорили о партизанским јединицама и сматрали да је нарочита срећа бити у њима.

У то време дошао је у штампарију и Ђорђе Андрејевић-Кун. Стан у коме се он раније крио, био је постао несигуран. И пошто је требало да и даље остане у Београду, одлучено је да за извесно време, док му се не обезбеди стан на другој страни, дође у штампарију. Он је ванредно прецизно израђивао у дрвету веродостојне копије разних немачких исправа, личне карте и копије других окупационских личних докумената, а нарочито потребне печате. Те клишце је отискивао у потребном броју примерака на одговарајућу хартију, те је тако било могуће да многи другови, који су под најтежим условима радили у окупираном Београду и другим крајевима, буду снабдевени лажним исправама и прилично обезбеђени при своме кретању. Ђорђе Андрејевић-Кун остао је том приликом у штампарији четири месеца, све док му није био уређен други стан, погоднији за обављање његовог задатка.

Кад је било посла у штампарији, он је свршаван веома, веома брзо. У томе, ипак једноличном животу, свако се осећао срећним ако је имао да обави неки посао, и утолико срећнијим уколико га

је било више. Леци, прогласи Централног комитета Комунистичке партије и Покрајинског комитета за Србију, *Билтени Врховног штаба* и *Глас*, наредбе и дневне заповести објављиване поводом слављених датума, *Историја СКП(б)*, *Основи питања лењинизма* и друге публикације били су технички веома лепо

Сл. 3 — Мило Бошковић

уређени, чак и без обзира на тешке услове под којима су рађени. Бранко и Слободан су дуго расправљали где коју врсту слова да употребе, колики формат да буде, како који текст да се слаже. Многе публикације биле су украшене Куновим дрворезима. Он је у дрвету израдио и заглавље за *Глас*, *Билтен Врховног штаба* и *Пролетер*.

Много су вере у чврстину и непобедивост устанка и Партије уливали ти и

такви отштампани леци, излепљени по београдским улицама и дељени многим родољубивим људима у време најжешћих прогона полиције.

Полицији су ове публикације често допадале до руку. Налазила их је код ухапшених другова или излепљене по улицама. По квалитету штампе полиција је претпостављала да су рађене у некој модерно уређеној штампарији. Проверавала је слова и машине у свим јавним штампаријама, вршила препаде у њима, мислећи да се можда кришом у њима штампају ови прогласи. Али узалуд. Гестапо и Специјална полиција дуго су извештавали своје претпостављене да се илегална штампарија не налази и не може налазити у Београду, јер би је они свакако већ открили. Касније су морали да признају да је штампарија ипак у Београду. На то признање их је натерала делатност штампарије и укупне партиске технике. Тако је, на пример, 7 новембра 1942 године, на многим местима по Београду био излепљен реферат, одржан у Москви пре непуна 24 часа. По техници израде било је очигледно да је умножен у истој штампарији која је већ дуго задавала бриге полицији у Београду и Србији. Јасно им је било да није могао бити „увезен“, како су они тврдили за претходни штампани партиски материјал. Партиска организација показала је и тада своју моћ, своју брзину и смелост. Реферат, одржан негде око 19 часова 6 новембра био је слушан преко радија и стенографски забележен. Одмах иза тога је прекуцан и у току ноћи умножен у штампарији. Партиска техника је била већ унапред припремљена да га преузме, тако да, кад је био ујутру 7 новембра изнет из штампарије, он је могао убрзо да се раздели по свима крајевима Београда.

Полиција је беснела. Многе ухапшене другове, за које је полиција процењивала да су имали већу активност, тукли су злогласни агенти до изнемоглости тражећи да кажу нешто о штампарији. Па ипак нису могли да нађу ни најмањи траг.

У самој штампарији је живот текао нормално, ако се може тако рећи за оно време и за такву кућу. Полиција више

није долазила да тражи доктора, није се уопште више интересовала за њега, третирајући га, изгледа, до краја као енглеског човека. Пред околином су у кући сада живеле само Загорка и Љубица, као госпођа и служавка. Од познаника, јасно, нико није долазио у кућу изузев Дане и Бранка Максимовића који су проводили дуге вечери код њих. Иначе Дана и Бранко су становали у непосредном суседству штампарије са својим родитељима. И Дана и Бранко су били запослени. Дана у Задружном савезу, а Бранко у Министарству железница. Пред свима су се понашали као људи потпуно незаинтересовани за све што се око њих збива. Бранка Максимовића су неки пријатељи из времена пре рата знали као напредног човека, међутим, сада се он и пред њима морао држати као човек потпуно по страни од свега и, чак, као заплашен. Они су га осуђивали и отворено презирали. Бранку је то ипак било помало тешко. Али то је све било врло добро, јер такво понашање није навело полицију да сумња у њега, па је и са те стране штампарија била штићена од сваке могућности провале, или неких трагова који би до ње водили.

Родитељи Бранкови су се интересовали за његову нову кућу, али Бранко их је замолио да они не сметају доктору, а касније и његовој жени, и да не улазе чак ни у двориште, а поготову у кућу или подрум, мада су били први суседи. Са њима је становала и сестра Бранкова, Милена Максимовић. Она је, живећи у непосредном суседству куће, нехотице запазила неке ствари. Видела је ванредну блискост Дане и Бранка са породицом Бошковић; била јој је чудновата потпуна, уствари привидна, незаинтересованост Бранкова за одлазак у партизане; затим је запазила да је ишчекао један подрумски прозор који је у време грађења куће видела; најзад, пало јој је у очи инсистирање Бранково да стари не одлазе ни у кућу, ни у двориште (где би одмах видели да нема једне просторије коју су приметили у току зидања куће). И сама пуна љубави према својој земљи, и симпатија за Народноослободилачки покрет, Милена је све то видела, али је ћутала, чак није ни своме

Сл. 4 — Бранко Ђоновић

брату ни снаји, које веома много воли, говорила о томе, а поготову не осталима. Становници куће ипак су осетили да она нешто примећује и, после договора са Михаилом, одлучено је да се и она упозна са правим стањем ствари. Низом ситних, али драгоцених услуга, она је помогла обезбеђивању штампарије од било чије сумње. Била је веома конспиративна и одмерена и озбиљно је користила.

У дане када није било посла у штампарији и јавни и тајни укућани су се окупљали и дискутовали или појединачно читали и учили. У кући је било много шале и смеха, тихог и тешко уздржаног, али неизбрисиво задржаног у успоменама преживелих. У кући су сада, после Куновог доласка, живела четири друга и две другарице. Другови су предложили и упорно инсистирали, па и спровели, да и они уређују кућу, па да деле чак и кухињске послове са друга-

рицама. Тако су се направиле две групе: једна за уређивање куће, а друга за кухињске послове; групе су се недељно смењивале.

Основна мисао и жеља свих другова у штампарији била је: одржати илегалну штампарију усред окупираног Београда. За успех таквог задатка била је потребна не тренутна храброст, већ спремност да се дуго времена живи и бори под сталном хајком непријатеља. И поред сталне опасности да полиција открије тајну штампарију, у кући је углавном текао ведар живот. Мада су многе препреке и барикаде непријатеља раздвајале групу другова у штампарији од другова са фронта и попришта отворених битака са непријатељем, — из штампарије су редовно праћене све борбе. Постојале су кроз заједничке тежње и остварења, живе и нераскидиве везе између њих, и другова у одредима и бригадама, мада су се борили на различите начине.

Доктор се више није смео појављивати. Добио је нов задатак и требало је

Сл. 5 — Слободан Јовић

да иде из Београда. Његово одлажење у партизане морало је нарочито да се осигура. Кућа се још извесно време, док се не нађе боље решење, морала водити под његовим именом, односно, именом његове жене. Одлучено је да крене после много припрема под лажним именом Винко Томашевић, и то не у Србију, већ преко тадашње Независне државе Хрватске у Босну до Врховног штаба. Уколико би и пао на путу у руке полицији — полиција у такозваној Независној држави Хрватској није имала везе са полицијом у Србији, па и опасност од препознавања и последица тога скоро није постојала.

Почетком јула 1942 Мило је кренуо из Београда. Растанак с њим био је тежак. Претходила му је година дана заједничког живота прожета разноврсним опасностима и дивним другарством. Али су се у исто време, заједно с њим, сви радовали његовом скором састанку са правим партизанима, можда чак и са другом Титом. После Миловог одласка другови су чекали да преко везе добију неке вести о њему и о томе да ли је стигао до Загреба, одакле је требало да крене даље. Уместо тога, после десетак дана, 14 јула 1942 године, дознали су да је он у Загребу ухапшен. Био је то тежак ударац за све другове у штампарији. Заједничка радост због његовог поласка на слободну територију претворила се у тешку жалост са другом чије је хапшење значило скоро исто што и потпун губитак. Он је стигао у Загреб у време када су хапшењем многих другова биле покидане све везе. При покушају да успостави везу са друговима из загребачке партиске организације ухапсила га је усташка полиција. Тамо су га страховито тукли и избили му све предње зубе, па га затим, са намером да од њега изнуде признање, бацили са другог спрата дворишног дела усташке полиције. Том приликом му је била тешко оштећена кост у левом колелу. Полиција је претпостављала, на основу код њега нађене лажне исправе, да је комунист, али никакво признање о његовој делатности они нису од њега добили. Својим херојским држањем он је сачувао штампарiju. Не добивши од њега никакво при-

знање, а с обзиром да је био лекар, те као такав могао да буде искоришћен у логору, усташка полиција га је пребацила у логор Стара Градишка крајем 1942 године. У логору се држао дивно, храбрио је многе заробљене партизане и био увек на лекарској помоћи заточеницима. У другој половини 1944 године Мило је био пребачен са групом заточеника у логор Јасеновац. Тамо је са неколико другова започео организовање бекства из логора, али су их при томе логорске власти откриле. Сви ти другови били су страшно мучени и одмах после тога стрељани, а злочинац Лубурић издвојио је Мила и опалио на њега више метака, говорећи: „Е, докторе, тебе ћу као класног непријатеља особно стрељати”.

Свој живот Мило Бошковић је углавном провео у учењу и студирању. Неколико година живео је ван земље, у Болоњи, Фиренци, Бечу, али је поред рада на науци у исто време дубоко у себи неговао осећање напредног и слободољубивог човека. Када је Партија у судбоносним данима затражила да и он на одређен начин учествује у остварењу циљева, он је без имало колебања или страха прихватио обавезу верног сина свога народа, увек мислећи да премало даје, да је његово учешће у борби за ослобођење сасвим незнатно. Свој живот он је завршио храбро и светло, у својој тридесет и првој години, не дајући загребачкој полицији нимало могућности да сазна нешто о његовом животу у Београду, о штампарији и друговима који су остали у њој.

После великих хапшења у Београду, пролећа и лета 1942 године, прогон полиције постао је све оштрији и организованији. Било је и неколико студената који су постали полициски агенти и ходали београдским улицама са циљем да препознају напредне студенте са Београдског универзитета којима нису знали име да би их денунцирали. Постојала је опасност да Загорка, крећући се кроз Београд, буде препозната. Сем тога, није се дуго смела ни водити кућа на докторово име. Међутим, крајем 1942 године, када је већ десетине и десетине хиљада Београђана прошло кроз бео-

градске затворе и логоре, тешко је било наћи породицу, у којој већ неко није био хапшен, или под сумњом разгранате полициске мреже, да би се под његовим именом стан са тајном штампарском могао одржати.

Због тога је зграда са штампарском остала под закупом доктора Мила Бошковића све до пролећа 1943 године. Никаких изузетних тешкоћа за то време није било. Сумња полиције није била ничим привучена. Близина Авалског пута, с кога су ноћу јечале сирене са полициских кола која су одвозила све нове и нове људе у Бањички логор болно је потсећала на сурову немачку окупацију, на уништавање хиљада смелих и дивних људи, на нестанак већ једног од наших другова из штампарске. Пошто је било релативно мало посла и сасвим мало кретања, а много дугих часова, маштало се, и то највише о ослобођењу. Замишљало се како тим истим Авалским путем јуришају познати и непознати партизани, Црвена армија, како Немци беже, чула се музика и авиони и како хиљаде људи излазе на улице, грле и поздрављају ослободиоце. Потсећало се на приче наших родитеља о томе каква је била радост при ослобођењу од прошле окупације, па је све замишљано још лепше и узбудљивије, јер је ова окупација била тежа, а ослобођење ће доћи сасвим друкчије. Било је понекад и ситних неспоразума и ћуди, али је све то било безначајно, па и природно због сталне напетости у којој се живело, жеље за борбом и за кретањем уопште. Код свих је био тако изоштрен слух, да се и при најчвршћем сну на звук звонца без губљења и једне секунде сакупљала постељина и јурило ка плакару.

У штампарској није било још никаквих промена. Али услед великих полициских провала у београдској партиској организацији, тешке ситуације одреда у Србији 1942 године и услед привремено онемогућених живљих веза са унутрашњошћу, застао је био неко време рад. Тада је одлучено да се приступи умножавању *Историје Свесавезне комунистичке партије (бољшевика)*.

После *Историје*, у штампарској Централног комитета Комунистичке партије

Југославије су умножени још и *Основи и питања лењинизма*.

Искрено негујући код својих чланова и у народу безграничну љубав према Совјетском Савезу, коју је касније Стаљин покушао да искористи за подјармљивање наших народа, Партија је умножавала на писаћим машинама и на гештетнерима у много примерака поглавље по поглавље *Историје СКП(б)* тако да су стотине и хиљаде људи у партизанским јединицама, или радећи у позадини непријатеља, са жаром учили из тих тешко читљивих страница које су ишле из руке у руку.

Послу око штампања *Историје* приступили су сви другови у штампарској са радошћу, а Бранко и Слободан и са поносом, јер су техничку опрему имали они да изведу. Претходили су ватрени и брижљиви договори како ће изгледати насловна страна, каквим ће се словима штампати текстови глава, а каквим поглавља, и тако даље.

Кад се већ приступило слагању и отискивању, радило се до дубоко у ноћ. Слободан је слагао текстове, а Бранко радио на машини. Остали су вршили коректуру, пресавијали папир, припремали картон за корице. Ономе ко је хтео да уради више, — а свако је то хтео, — остали су говорили у шали да је себи-чан. Када се приступило умножавању *Историје*, мислило се да ће за то бити потребно четири до пет месеци. *Историја* је, међутим, била отштампана и спремна за експедирање већ кроз два месеца.

Историја је издата у две књиге. Формат је испао нешто шири него што се хтело, али није се могло друкчије, јер је сва боља хартија у штампарској била таквог формата, а нису имали при руци нож за сечење хартије. Иначе, књиге су испале веома лепо. Слова насловне стране, у недостатку клишеа, израдио је Кун у дрвету. Он је уметнички изрезао у дрвету посвету намењену I и II пролетерској бригади. Посвета је отиснута на првој страни. Текст гласи:

„Најбољим синовима наше јуначке Шумадије!

Херојима из великог ослободилачког рата Србије!

Јунацима који заставу народног ослобођења пронеше по свим земљама Југославије!

Неустрашивим борцима, командирима и политкомесарима

Прве пролетерске народноослободилачке ударне бригаде посвећују овај свој технички рад другови из неослобођеног дела Србије

Смрт фашизму — Слобода народу!

Дођите! Ваша домовина вас жарко очекује”.

Када је средином 1943 године стигао по један примерак *Историје борцима I и II пролетерске бригаде* са оваквом посветом, многи су плакали од узбуђења и радости, пуни жудње да се састану са одредима борбене Србије, са својим друговима, браћом, сестрама, родитељима.

У дане када су Немци силовито надирали кроз Совјетски Савез, када су читаве дивизије совјетских заробљеника деморалисане гоњене у логоре у Немачкој, а партизани се чак и у Совјетском Савезу појављивали тек ту и тамо, борци у нашим партизанским јединицама, многобројни илегални партиски радници у позадини непријатеља и многи неорганизовани родољуби читали су умножене и технички ванредно лепо израђене заповести издаване поводом 7 новембра, 23 фебруара и 1 маја. У то време кад скоро у читавој поробљеној Европи није било озбиљнијег отпора, кад се у другим земљама пасивном резистенцијом, уколико не и служењем окупатору, реаговало на хитлеровску окупацију, у нашој земљи је Партија упорно развијала веру у победу Совјетског Савеза и напредне мисли, и са оружјем својих бораца учествовала у остварењу те победе.

Јануара 1943 године поново је штампарија доживела изненађење, али овога пута сасвим пријатно и сасвим неочекивано. Те вечери кад је зазвонило са капије и кад су другови из штампарије погледали кроз прозор окренут улици (то је иначе била њихова осматрачница) угледали су поред Михаила још једног високог човека са шеширом. Знали су да у кућу не може и да не долази нико више од другова сем Михаила. Тај ви-

соки друг, чији је долазак изазвао много радости био је друг Светозар Вукмановић. Требало је по задатку Централног комитета Комунистичке партије Југославије као члан Врховног штаба да оде у Македонију, где се распламсавао народни устанак. Са много смелости, спретности, па и среће, он је илегално стигао у Београд, где га је познавало много агената, одакле је после краћег задржавања, морао да крене даље. Интересовало га је све о штампарији. Између осталог и зато што је замисао о оваквом њеном функционисању била углавном његова. А људе из штампарије све је интересовало о животу у партизанским јединицама и на слободној територији. О свему су тада први пут слушали од некога ко је тамо непосредно био, све то доживљавао, па и организовао.

Штампарија је и даље постајала у кући, која се званично водила као закуп доктора Мила Бошковића што је почињало да бива опасно, јер њега дуго није било у Београду, а већ га је био тражио Гестапо.

Како се није могла наћи нова погодна личност, одлучено је да се у кућу преселе Дана и Бранко Максимовић. Такво решење било је прилично незгодно, јер је у најнепосреднијем суседству живела породица Максимовић. Било је тешко изводљиво да они не улазе у кућу свога сина и брата с којим су живели иначе у слози и имали најприродније породичне везе, а да то не изазове никакву сумњу код њих. Па ипак су се, немајући боље могућности, Дана и Бранко Максимовић уселили у кућу и званично пријавили као станари.

Жена доктора Бошковића пред партиципом и пред суседством се одјавил под изговором да иде у унутрашњост. Кућна помоћница се исто тако одјавила. Уствари, уместо стварног одласка из Београда, Љубица и Загорка су остале и даље у кући као њени илегални становници, а поред њих још и Слободан, Бранко и Ђорђе Андрејевић-Кун, који је опет дошао у штампарију, јер је његово склониште било угрожено. Пошто су Дана и Бранко Максимовић били запослени (а није било погодно из више разлога да напуштају запослење), док

су они били на послу у кући је требало да влада потпуни мир. Требало је и код најближих суседа одржати утисак да за то време у кући нема заиста никога. За време Даниног и Бранковог отсуства илегални становници куће нису смели да ложе ватру, јер би по диму из димњака могли то да запазе суседи. Сви су говорили шапатам, пригушено се смејали, ходали на прстима. Сва су врата била тако подмазана да се нису ни најмање чула при отварању. Никакве лупе није смело бити у кући. Вода је била раније наточена, да се не би шуштањем при точењу скренула пажња. Улазак Максимовића у кућу уносио је извесно ослобођење од те атмосфере потпуне тишине.

Такав живот у кући трајао је до краја априла 1943 године. За то време штампано је још неколико бројева *Гласа* и започето штампање *Основа лењинизма*. Међутим, с обзиром да се функционисање штампарије унеколико изменило, даљи боравак у Београду Љубице и Загорке постао је непотребан, а тако исто и Ђорђа Куна.

Почетком маја 1943 године они су преко везе Покрајинског комитета, заједно са још неколико другова кренули преко Срема у Босну, где је тада био Врховни штаб. Другови који су морали да остану у штампарији, хтели су да се не види колико им је тешко и колико би и они желели да пођу, да изиђу већ једном из осиног гнезда и да се сусретну са партизанима, тада већ војском, која се на други начин борила за исте циљеве. Другови који су одлазили трудили су се из пажње према онима који остају, да не покажу своју радост бучно и видно. И једни и други су само делимично успевали. Растанак је био и свечан и тежак, због већ очигледне жалости оних који су остајали. Увече пред одлазак одржан је заједнички састанак. Претресен је унутрашњи рад и живот у штампарији. Сви су били уверени да ће идући сусрет бити, ако не у већ ослобођеном Београду, онда свакако у слободи.

У штампарији је међутим настављен рад. Предузето је штампање *Питања лењинизма* и *Класе пролетаријата и партије пролетаријата*. Бранко и Слободан су проводили много времена у штам-

парији па су Дана и Бранко Максимовић, настојећи да им омогуће што више свежег ваздуха, отварају ноћу прозоре и за то време дежурани.

У том времену догодио се још један упад полиције. Једне ноћи у поноћ зазвонило је. Бранко и Слободан су се брзо спустили у штампарију. Дана је уређивала плакар, а Бранко Максимовић обављао процедуру око отварања капије. Специјална полиција и гестаповци вршили су провере затечених лица. И тога пута задовољили су се само летимичним прегледом. Нису чак ни улазили у све просторије, јер им се учинило да је све у реду и да ту станују мирни, за њих безопасни људи.

Бранко и Слободан су понекад, ма да ретко, морали да излазе да би изнели штампани материјал. И раније, док је кућу држао доктор Бошковић, они су повремено излазили ради учествовања у изношењу летака и брошура, те их је породица Максимовић, која је живела у најнепосреднијем суседству, некад и сретала. У оно време објашњено им је да су они докторови рођаци, који му долазе у посету. Сада је, пак, речено да они каткад наврате, јер су се спријатељили и са Даном и Бранком, а и да се распитају да им се није можда доктор јавио.

Тако је текао живот у штампарији све до 31 августа 1943 године када су Немци зашли у све куће тога краја и саопштили становницима да морају у року од три дана да се иселе из својих кућа. Цео тај крај требало је да буде настањен немачким официрима. Куће су морале да остану намештене и одмах спремне за усељење Немаца. Другови у штампарији су се нашли у великој неприлици, јер тих дана нису имали везу са Покрајинским комитетом. Међутим, требало је нешто брзо предузети, јер је рок за иселење био кратак и непродужив. Четворо другова се договорило да приликом иселења изнесу преостале примерке *Историје*, малу штампарску машину марке „Бостон”, која је лежала у штампарији као резерва, и нешто штампарских слова и алата. Рачунали су да све то сместе у неки неутралан стан, уз ризик да на њега наиђе поли-

ција, а да се Бранко и Слободан негде сместе са својим лажним исправама, док се не успостави веза. Међутим, баш у последњем моменту трећег дана поподне — веза је била успостављена. Бранко Ђоновић је привремено требало да се смести у једном стану у Ластиној улици, а Слободан у Кумодрашкој, дотле док се не обезбеди неко ново склониште, у коме би се организовао даљи рад штампарије. Како је боравак Дане и Бранка у Београду постао сувише опасан, одлучено је да они престану да одлазе у своје канцеларије, и, док не буду могли да изиђу из Београда, да сваке ноћи мењају преноћиште.

Од почетка септембра до средине новембра 1943 године, Дана и Бранко су се видели неколико пута са Бранком и Слободаном. После пуне две године заједничког живота и рада под околностима које су угрожавале поред такве драгоцености каква је за Партију била илегална штампарија у Београду, и животе другова којима је та штампарија била поверена — пријатељство које се ту развило било је тако дубоко и снажно да су ти сусрети сада претстављали велику радост. Половином новембра Дана и Бранко су кренули у партизане. Бранко и Слободан узбуђени су рекли: „Поздравите наше. Сигурно ћемо се ускоро и ми наћи тамо”.

Тако је престала да ради илегална штампарија на Бањичком венцу број 12.

У кући су се настанили немачки официри и не сумњајући да се ту налази тајна просторија са штампарском машином, која им је задавала доста невоље током прве две године окупације. Упркос потера које су организовали Гестапо и Специјална полиција да пронађу тајну штампарију, — она је остала неоткривена до краја рата. Док је штампарија радила из ње је изнето стотине хиљада брошура, прогласа, билтена.

За време рада штампарије на Бањичком венцу у њој је отштампано пет бројева *Билтена Главног штаба партизанских одреда Југославије*, седам бројева *Гласа, Пролетер* за 1942 годину, брошура са збирком чланака из *Борбе* која је тада излазила на већ ослобођеној територији, *Проглас Централног комитета*

Комунистичке партије Југославије, од 7 новембра 1942 године, *Проглас АВНОЈ-а* од новембра 1942 године, прогласи *Покрајинског комитета Комунистичке партије Југославије за Србију* од 7 новембра 1942 године, од 1 јула 1942 године, од марта 1943 године, од 1 маја 1943 године, *Окружница Покрајинског комитета број 4, Проглас Централног комитета СКОЈ-а* од 7 новембра 1942 године, *Историја СКП(б) — Свесавезне комунистичке партије бољшевика, — Основи лењинизма, Класа пролетаријата и партија пролетаријата*, реферати и наредбе од 6 новембра 1941 године, од 6 новембра 1942 године, од 23 фебруара 1943 године од 1 маја 1943 године.

Непуна два месеца после одласка и исељења са Бањичког венца, Бранко и Слободан су становали у привременим становима са импровизованим склоништима. Крајем октобра они су се преселили у зграду у Крајинској улици број 24. Још упочетку окупације тамо је било направљено склониште у које је смештан прикупљени материјал за штампарију: хартија, слова, боја. Тамо је касније прикупљен и сав штампани партиски материјал, а одатле после разношен у разне пунктове у граду, па су га курири односили у унутрашњост, или достављали партиским организацијама у Београду, или другим покрајинама. Такви пунктови су били, на пример: у стану Олге и Јана Добеша, на Вождовцу, Данке Савић и њених родитеља у Цветковој улици и други.

У приземљу у Крајинској улици број 24 становали су Ратка и Милутин Благојевић, механичар, са својим четворогодишњим сином. Била је то једносратна зграда. У једној од соба у њиховом стану био је уграђен у купатилу улаз у тајну просторију. Све док није било нужно да се тамо преселе Бранко и Слободан, у тој тајној просторији није нико становао, већ је служила искључиво за магацин партиске технике. Међутим, с престанком рада штампарије на Бањичком венцу, неочекивано је искрсла потреба организовања нове штампарије.

Гестаповци су и раније вршили проверавање неких сумњивих подручја града исељавањем становништва са тога

подручја. Ако су претпостављали да је тамо, например, тајна радионица или нешто слично, па уколико би исељавањем тога краја престајала активност, значило је да је претпоставка била тачна. Потеру су тада сужавали на тај мали рејон, па су и успешније могли да дођу до свога циља. Била је сасвим оправдана бојазан да су можда гестаповци и овога пута, исељавањем становништва из краја где је била штампарија, хтели да врше проверавање неких својих запажања. Имајући све то у виду, па да би се сачувала штампарија на Бањичком венцу од полиције, одлучено је да се пренесу клишеа и слова из ове штампарије и настави рад на другом месту, али тако да нове публикације имају исту, или бар сасвим сличну техничку обраду. И заиста, леци и листови, које су касније радили Бранко и Слободан у Крајинској улици, били су сасвим слични раније штампаном партиском материјалу. Због свега тога, крајем 1943 године почела је рад новоорганизована штампарија у Крајинској улици. Она је радила тамо око осам месеци, све до 28 јула 1944 године.

А о томе дану, кад су храбро погинули Бранко и Слободан, нико од другова који су тамо радили не може више ништа да каже. Њих више нема. О томе страшном дану прича мајка Милутина Благојевића, која је тада становала у дворишту Крајинске 24, и суседи.

Већ дуго пре тога дана живот окупираног Београда био је услед сталног бомбардовања прилично измењен, немачки ред темељито поремећен. И будност другова који су остали у Београду била је ослабила. Друг, који се бринуо о штампарији у Крајинској улици и имао свакодневну везу са њом, а који је дотада радио само на пословима партиске технике, почео је да се бави и организационо-политичким радом, што је било сасвим у супротности са принципима рада на партиској техници. Долазио је у везу са многим људима. Између осталих и са неким који су били веома слаби као људи. Издајничким држањем једнога од ухапшених ушла је полиција у траг штампарији, па убрзо и до саме куће у Крајинској улици број 24.

У рану зору 28 јула пре 4 часа, жандарми, гестаповци и домаћи агенти блокирали су читав крај око Крајинске улице. Ушли су тихо у двориште Благојевића. Комешање у дворишту је разбудило мајку Милутинову која је становала у дворишту, али није знала ништа о склоништу које се налази у стану њенога сина. Запањена, видела је двориште пуно униформисаних и неуниформисаних Немаца и издајца. Били су наоружани. Полако су прилазили згради у којој је био Милутинов стан.

Другови у штампарији су, међутим, чули са улице и из дворишта кретање, и одмах су оценили да су опкољени. Милутин и његова жена Ратка били су у стану са малим сином, а Бранко и Слободан у склоништу. Полиција је у међувремену већ била продрла у стан и почела да туче Ратку и Милутина. Кундацима су гурали Ратку до полициских кола. Она се успут опраштала са својим сином. Милутин је био задржан у стану. Тражили су да им покаже тајни улаз у склониште. За то време су Бранко и Слободан палили архиву и материјал који се налазио у склоништу. Кад су полицајци, испитујући комад по комад пода и зида, наишли на тајни улаз, избачене су најпре бомбе на полицајце који су проваљивали унутра, а затим су одјекнула два пуцња. Бранко и Слободан су се убили. Када су полицајци ушли у склониште нашли су два мртва друга. Архива је исто тако била уништена. Милутин и Ратка Благојевић стрељани су 8 септембра 1944 године.

Данима после тога страшног догађаја кућа у Крајинској улици била је блокирана, а касније су унутра полициски агенти држали заседу. Високи немачки официри, Недић и остали истакнути издајници долазили су да виде кућу и склониште, уверени да су открили читаву партиску штампарску технику у Београду о чему су и писали преко новина.

Дружење и дубоко пријатељство између Бранка и Слободана почело је још у гимназији. Бранко је рођен 25 августа 1916 године у Црмници, Срез барски. Ра-

но оставши без родитеља, живео је код сиромашних рођака који нису могли да му обезбеде ни довољно хлеба. Његова сестра Љубица служила је по селу и бринула се да му од своје зараде макар мало улепша живот. Када је завршио основну школу и он је почео да зарађује; радницима који су правили пут кроз њихово село доносио је воду. Тога лета дошао је у село неки даљи рођак из Београда и предложио његовој сестри да поведе Бранка са собом у Београд да га тамо да у школу и да му испут послужује у кући. Тако је започео тежак живот дечка са села који је у својим раним годинама имао да устаје у зору, да пере посуђе, цепа и носи дрва, набавља намирнице, чисти паркет и прозоре, а да за све то само има право да иде у школу, добије остатке са стола и скромну постелу. Желео је да се ослободи те „великодушне“ бригае о себи, те је из четвртог разреда гимназије издејствовао да буде примљен на занат. Изабрао је позив штампарског машинисте. Чим је почео да зарађује позвао је к себи своју сестру Љубицу, која је у Црној Гори дотле проводила тежак живот. Био је врло добар мајстор — машиниста, те је као такав послат 1937 године на специјализацију заната у Немачкој. За све то време друговање са Слободаном, које је започето још у гимназији, није престајало.

Слободан је био мало млађи од Бранка. Рођен је 17 априла 1917 године у Кучеву, у источној Србији. Напустио је гимназију заједно са Бранком и ступио на занат у исто време. Одлучио се да учи за словослагача. Волео је музику и чим је почео да зарађује купио је виолину. Многе часове свога одмора проводио је са виолином. Бранко је био бујан, весео младић, а Слободан тих и повучен. Обојица су били омиљени код својих другова; увек спремни да подрже друга, да му помогну, смели да се супротставе свим ситним и крупнијим неправдама око себе.

Све шири утицај Партије захватио је и њих. Још као шегрти осећали су се комунистима. Везаност за Партију се наро-

чито учврстила кроз упознавање са другом Светозаром Вукмановићем, кога је иначе Бранко познавао као свога земљака. Друг Светозар је волео Бранкову отвореност и смелост. Био је увек спреман да изврши услуге партиској техници, које је друг Светозар тражио од њега. Бранко је као стручњак последњих година пред рат набављао алат и слова за партиску штампарију, па чак и отискивао у штампарији, где је радио, неке краће летке и пароле.

И Бранко и Слободан су много читали. Добар део своје зараде трошили су на своју библиотеку у којој је било много напредне литературе. Од 1939 године они су и становали заједно.

Тежак живот, нарочито у детињству, утицај растућег радничког покрета, дубока жеља за правдом и истински лепе карактерне особине њихове, објашњавају њихов даљи животни пут и њихову херојску смрт.

Њихова дугогодишња жудња да се нађу, како су говорили, међу правим партизанима, да виде ослобођен Београд, да се састану са многим својим друговима у слободној земљи, — остала је неостварена. Откривањем штампарије у Крајинској улици београдска полиција и Гестапо славили су једну од својих последњих срамних победа. Непуна три месеца после њихове јуначке погибије у Крајинској улици, Београд је постао слободан град.

Спомен плочом обележена је кућа у Крајинској улици број 24.

Тако су 28 јула 1944 године храбро погинула два добра друга, два верна сина своје отаџбине, два смела и примерна члана Партије. Њихова отаџбина одала им је дубоко признање проглашењем за народне хероје.

У кући на Бањичком венцу 12, коју полиција, иако је бесно трагала за њом читаво време рата, није успела да открије, данас је уређен музеј. Просторије у подруму остале су исто као и за време кад су се хиљаде смелих људи који су неизмерно волели и воле слободу, бориле у окупираном Београду за ослобођење.

L'IMPRIMERIE CLANDESTINE DU PARTI COMMUNISTE DANS BELGRADE OCCUPÉ

Z. JOVANOVIĆ

La maison dans laquelle se trouvait l'imprimerie est placée dans un quartier paisible de la ville. La pépinière de la Commune la sépare de la route d'Avala. La rue devant la maison n'est à vrai dire qu'un terrain vague recouvert de gazon en été, de boue et de neige en hiver. Peu de personnes passent par là. La maison appartenait en ce temps là à Dana et Branko Maksimović.

Même avant cela, à partir de 1938, il existait à Belgrade une imprimerie du Parti communiste où l'on faisait imprimer les manifestes du Comité Central du Parti le «Communiste», et plus tard le «Prolétaire». L'imprimerie déménageait souvent d'une maison à une autre de Belgrade pour ne pas être découverte par la police.

On était tout de même obligé de prendre des précautions pour la sécurité de l'imprimerie. Le camarade Djordje Andrejević-Kun suggéra de quelle façon on pouvait faire une entrée secrète sûre et simple pour parvenir dans l'imprimerie. On fit le projet pour une maison avec un rez-de-chaussé élevé.

La maison dû servir déjà pendant sa construction à ce quelle était destinée. En travaillant à la construction de la maison il fallait penser déjà à trouver les outils nécessaires et une nouvelle machine pour l'imprimerie. Juste avant la guerre, en mars 1941, ils se procurèrent une machine «Rotepoint» moderne, à l'électricité, qui avait la capacité de donner 10.000 impressions à l'heure. Branko Djonović passa la machine, sur une charette, de Zemun à Belgrade. Se trouvant dans la cour elle fut soigneusement masquée par du matériel de construction, de tous les côtés. Le propriétaire «capricieux» expliqua le lendemain aux ouvriers qu'il avait transporté le matériel pour mieux le conserver et les pria de ne point y toucher car il voulait, plus tard, construire une petite remise.

La maison fut habitée par un jeune docteur Milo Bošković. Il était venu juste avant la guerre de l'étranger où il avait fait ses études. De telle façon il avait peu de connaissances à Belgrade. Il avait fait sa spécialisation en parasitologie et revenu en

Yougoslavie il fut nommé assistant de l'Institut de Parasitologie à la Faculté de Vétérine.

Zagorka Jovanović, étudiante en médecine et secrétaire de la cellule communiste de l'imprimerie fut désignée aussi pour prendre part au travail. Comme le docteur Milo Bošković était célibataire on résolu de la présenter comme son épouse pour que cela ne paraisse pas suspect aux yeux des voisins et de la police.

Branko Djonović et Slobodan Jović étaient des amis inséparables depuis déjà des années. Tous les deux avaient travaillé dans l'imprimerie de l'Association communale. Branko était machiniste et Slobodan typographe. Avant la guerre, travaillant dans l'imprimerie de l'Association communale, ils recevaient des devoirs du Parti: procurer des lettres et des outils pour l'imprimerie secrète, distribuer les tracts e.t.c. Quand le camarade Svetozar Vukmanović-Tempo, qui à vrai dire organisa cette imprimerie, demanda en juin 1941 à Branko Djonović si il consentait à vivre tout à fait illégalement dans l'imprimerie et travailler avec Slobodan, tous les deux consentirent immédiatement à entreprendre cette tâche.

Dana et Branko Maksimović habitaient dans le voisinage avec leur parents ayant loné soi-disant leur maison à des ami le docteur Bošković et sa femme.

Groupés ainsi devant leur tache déterminée et sublime ils commencèrent à s'aménager le jour même du départ des derniers ouvriers. Tous les camarades désignés à travailler dans l'imprimerie illégale se retrouvèrent ce jour là: Branko Djonović, Milo Bošković, Ljubica Djonović, Dana et Branko Maksimović et Zagorka Jovanović.

Des que la porte de la pièce réservée à la machine d'imprimerie fut fermée et la chaux recouvrit le mur, on placa le poêle pour que la chaux sèche le plus vite possible et soit égalisée avec les autres parties du mur.

Dans la pièce se trouvant au dessus de la partie murée, à l'endroit où on avait placé le placard on commença à arranger l'entrée secrète.

Au dessous de l'entrée secrète, dans la pièce où se trouvait la machine d'imprimerie on avait placé une échelle par laquelle on pouvait descendre du placard dans l'imprimerie.

Il fallait aussi isoler le bruit qui venait de l'imprimerie. Cela fut fait de la façon suivante: la pièce secrète fut tapissée des deux côtés avec des planches en laissant entre elles et le mur un certain espace. Ensuite sur les planches on mit des paillasses tapissés. Ainsi, il y avait d'abord une isolation aérienne, ensuite une cloison en bois, puis environ cinq centimètres de paillasse épaisse.

Cependant une inquiétude persistait. Pour faire marcher la machine à imprimerie on avait besoin du courant à trois phases. Le courant fut installé sous prétexte d'être utile à la salle d'examen du docteur Milo Bošković.

Pendant l'aménagement on fit rentrer dans la maison une assez grande quantité de papier d'imprimerie ainsi que d'autre matériel. Les machines furent installées par Branko Djonović et Slobodan Jović personnellement ainsi que les installations électriques pour l'imprimerie.

Il fallait enfin faire venir l'aération pour les pièces emmurées. On la fit passer par l'ouverture de la cheminée.

Un ordre parfait régnait dans l'imprimerie. Des cartes du front étaient suspendues aux murs. Il y avait beaucoup de livres disposés en ordre sur les étagères. Il existait de même un appareil de radio qui leur servait à suivre le cours des batailles sur le front de l'est et chez nous. Un lit improvisé se trouvait dans la pièce ainsi que des conserves de viandes et de légumes, du biscuit, un pot d'eau, quelques bombes et trois révolvers.

L'imprimerie ainsi pourvue commença son travail le 1er août 1941 en imprimant le premier numéro du Bulletin de l'Etat Major. Dans le centre de la Gestapo pour la Serbie aux côtés de cette lutte acharnée menée par la police de Belgrade, on installa ainsi une imprimerie moderne, secrète, qui pouvait publier une dizaine de millier de tracts par jour, dans lesquels le Parti lançait un appel à tous nos peuples pour prendre part au difficile et glorieux devoir pour la délivrance.

Le matériel déjà imprimé sortait de la maison dans des paniers ou bien dans des voitures. Au fond on mettait des tracts et des brochures et par dessus des légumes. Pendant l'occupation le trafic des aliments se faisait de tous les côtés. C'est pourquoi ce camouflage pouvait réussir. Une si grande quantité de matériel imprimé n'aurait pu sortir autrement de la villa d'un médecin sans être découvert.

Pendant toute la durée du travail de l'imprimerie du Comité Central du Parti communiste de Yougoslavie à Belgrade il n'y eut aucune grande découverte par la police s'agissant de la vaste technique du Parti. Il arrivait qu'un tract était diffusé en une demi-heure dans tout Belgrade.

Les tracts ainsi imprimés et collés dans les rues de Belgrade ou bien diffusés aux patriotes pendant la plus grande terreur, faisaient foi de la force et de l'invincibilité du soulèvement et du Parti.

La police eut souvent entre ses mains ces publications. Elle les trouvait chez les camarades arrêtés ainsi que sur les murs des maisons. Suivant la qualité des caractères elle supposa qu'elles étaient publiées dans une imprimerie moderne. Elle examina les caractères de toutes les machines des imprimeries de la ville, faisant des descentes imprévues, croyant trouver l'endroit où l'on imprimait les manifestes. Mais en vain. La Gestapo et la Police spéciale avertirent pendant longtemps leurs chefs que l'imprimerie illégale ne devait pas se trouver à Belgrade car elle aurait certainement été déjà découverte.

La police était furieuse. A beaucoup de camarades que la police croyait suspects on fit subir la torture pour les faire parler et avouer quelque chose sur l'imprimerie. Ils ne réussirent point à trouver aucun indice.

Mais à cause des perquisitions fréquentes de la police dans les milieux du Parti et de la situation pénible du détachement se trouvant en Serbie, en 1942, ainsi qu'à cause des relations coupées avec la province, l'activité se ralentit pour un certain temps. On décida alors de faire éditer l'« Histoire du Parti communiste fédéral des bolcheviks ».

Après avoir publié l'« Histoire » l'imprimerie du Comité Central du Parti communiste de Yougoslavie commença à éditer « Les fondements et les problèmes du Léninisme ». Le Parti imprima sur des machines

à écrire et des «Ronéo» un grand nombre d'exemplaires, chapitre par chapitre, d'Histoire du Parti communiste. De cette façon des centaines et des milliers de personnes dans les Unités du Parti où bien collaborant à l'arrière des ennemis, purent s'instruire avec ardeur à l'aide de ces feuilles presque illisibles qui circulaient de main en mains.

L'«Histoire» fut éditée en deux volumes. Comme on manquait de clichés pour les caractères du titre Djordje Andrejević-Kun les grava dans le bois. Il grava aussi avec art une dédicace à l'honneur de la I et II Brigade Proletaire. La dédicace figurait sur la première page où l'on pouvait lire le texte suivant:

»La partie technique de cet ouvrage est dédiée par les camarades de la Serbie occupée:

Aux meilleurs fils de notre héroïque Šumadija!

Aux héros de la Grande Guerre Libératrice de Serbie!

Aux héros qui levèrent le drapeau pour la libération du peuple dans toutes les parties de la Yougoslavie!

Aux courageux combattants, commandants et commissaires politiques de la Première Brigade Proletaire, Populaire et Libératrice d'attaque:

Mort au fascisme ! — Liberté au peuple!
Venez; Votre patrie vous attend ardemment!»

Quand dans le courant de l'année 1943 arriva aux combattants de la I et II Brigade Proletaire un exemplaire de l'Histoire avec une telle dédicace — beaucoup d'entre eux pleurèrent de joie et d'émotion, désireux de se retrouver avec les forces de Serbie, avec leurs camarades, avec leurs frères, soeurs et parents.

La vie continua ainsi dans la maison jusqu'au mois d'avril 1943. Pendant ce temps ils imprimèrent encore quelques numéros de «Glas» et commencèrent à imprimer «Les fondements du Léninisme». Cependant étant donné que le fonctionnement de l'imprimerie avait un peu changé, la présence de Ljubica et Zagorka à Belgrade devenait inutile, ainsi que celle de Djordje Andrejević-Kun.

Au début du mois de mai 1943 ils passèrent grâce aux liaisons du Comité Régional,

avec un certain nombre de camarades, la plaine de Srem et se dirigèrent vers la Bosnie où se trouvait le Commandement Suprême.

L'imprimerie continua son travail. On imprimait alors les: «Problèmes du Léninisme» ainsi que: «Les classes du prolétariat et les partis du prolétariat».

La vie coula ainsi jusqu'au 31 août 1943. Mais le 31 août les allemands entrèrent dans toutes les maisons de ce quartier en ordonnant aux habitants de quitter leur appartements dans un délai de trois jours. Les quatre camarades s'entendirent pour emporter au cours du déménagement le restant des exemplaires de l'«Histoire» la petite machine «Boston» qui se trouvait dans l'imprimerie en cas de besoin ainsi qu'un certain nombre de caractères et d'outils.

C'est ainsi que l'activité illégale de l'imprimerie se trouvant à Banjički Venac au numéro 12, se termina.

La maison fut habitée par des officiers allemands qui ne soupçonnèrent jamais l'existence de la pièce secrète où se trouvait l'imprimerie qui leur avait donné assez de peine au courant de ces deux années d'occupation. L'imprimerie resta introuvable jusqu'à la fin de la guerre, même après toutes les poursuites organisées par la Gestapo et la Police spéciale.

Pendant la durée du fonctionnement de l'imprimerie à Banjički Venac, il en sortit les publications suivantes:

»Le Bulletin du Commandement suprême des troupes Yougoslaves du Parti»; sept numéros de «Glas»; »Le Proletaire« pour l'année 1942; brochure contenant le recueil des articles du journal »Borba« qui paraissait déjà en territoire libre. Ensuite, la »Proclamation du Comité Central du Parti communiste de Yougoslavie« du 7 Novembre 1942; la »Proclamation du Conseil antifasciste de la Libération Populaire de Yougoslavie« de Novembre 1942; la »Proclamation du Comité Régional du Parti communiste de Yougoslavie pour la Serbie« du 7 Novembre 1942, du 1er Juillet 1942, du mois de Mars 1943, du 1er Mai 1943; le »Circulaire du Comité Région № 4«; la »Proclamation du Comité confédéral de la jeunesse communiste de Yougoslavie« du 7 Novembre 1942; L'«Histoire de Parti communiste-bolchevik»; »Les fondements du Léninisme»; »La classe du prolétariat et les partis du

prolétariat»; »Les comptes-rendus et les règles« du 6 Novembre 1941, du 6 Novembre 1942, du 23 Février 1943 et du 1er Mai 1943.

Il fut décidé pour sauvegarder de la police l'imprimerie de Banjički Venac, de transporter les clichés et les caractères dans un autre endroit et de continuer le travail ailleurs. Les nouvelles publications devaient être donc très ressemblantes, du côté purement technique, aux précédentes. C'est vraiment ce qui arriva, les tracts et les journaux sortis plus tard de la rue Krajinska, imprimés par Branko et Slobodan étaient presque identiques au matériel imprimé avant le déménagement. De telle façon la nouvelle imprimerie dans la rue Krajinska commença son activité vers la fin de l'année 1943. Elle fonctionna ainsi pendant huit mois, jusqu'au 28 Juillet 1944.

Le matin du 28 Juillet 1944, à l'aurore, avant 4 heures, les gendarmes, les agents de la Police spéciale et les agents de la Gestapo bloquèrent tout le quartier autour de la rue Krajinska.

Quand la police ayant examiné partie par partie le plancher et les murs, et eut

trouvé l'entrée de l'imprimerie secrète, des bombes furent jettées sur eux de l'intérieur de la pièce. Ensuite on entendit des coups de révolvers. Branko et Slobodan s'étaient tués. Les policiers trouvèrent en rentrant dans le souterrain les deux amis morts. L'archive avait été détruite aussi.

Aujourd'hui, dans la maison de Banjički venac au № 12, maison tant recherché par la police au cours de la guerre et jamais trouvée par elle, se trouve un musée. Les pièces du souterrain sont restées telles qu'elles étaient au temps des luttes menées par des milliers de patriotes courageux qui estimaient par dessus tout la liberté et combattaient pour elle.

Illustrations dans le texte:

Fig. 1 — Musée des imprimeries illégales du Parti Communiste se trouvant dans la rue Banjički venac au № 12

Fig. 2 — Intérieur de l'imprimerie du Parti Communiste

Fig. 3 — Milo Bošković

Fig. 4 — Branko Djonović

Fig. 5 — Slobodan Jović